Bodleian Libraries
UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

معبود مردمان از شر وسوسه کننده پنهان شونده چون ذکر خدا کنند آنکه وسوسه میکند در سینه های
مردمان از جنیان و آدمیان تفسیر یعنی از شیاطین الجن والانس پناه بخدا میگیرم و شیطان
را خناس از آن گفت که وی بر دل آدمی مسلط شده در حالت غفلت وسوسه های بد می اندازد و
چون آدمی یاد خدا کند میگریزد و پنهان میشود و گفته اند که الناس اول مراد از اطفال ست
معنی ربوبیت دلالت بر آن دارد و ناس دوم مراد جوانانست معنی ملک قهر و سیاست بر آن
دلیل ست و ناس سیوم پیران اند معنی معبودی بر آن دلالت کند و ناس چهارم مراد صالحانست
که وسواس شیطانی بیشتر بایشان می باشد و ناس پنجم مراد مفسدانند از که عطف آن بر معوذات مشعر

خاتمة الطبع

الحمد لله والمنه که رساله میزان الفرقان مصنفه محمد عثمان قیس در مطبع نامی منشی نولکشور
بماه مارچ ۱۸۷۲ء عزینت طبع یافت فقط

غوث الواصلین ناصر الحق والدین خواجہ عبد اللہ قدس سرہ در اینمعنی نکتہ بلند و کلمہ
ارجمند فرمودہ اند و آن اینست کہ بنما مارا راہ راست یعنی بجہت ذاتی خود مشرف دار تا از التفات
بخود و غیر تو آزاد گشتہ بتمامی گرفتار تو گردیم و جز تو ندانیم و جز تو نبینیم و جز تو نہ اندیشیم یا آنکہ بنمای
مارا راہ راست یعنی آن راہی کہ حضرت تراست نیست ہر موجودی را کہ آن موجود بی آن پیدائی
ندارد و بغایت کمال خود کہ بی آن نمیرسد تا در ہمہ احوال جز تو نہ بینیم و از توجہ بغیر تو آزاد گردیم
صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ بنمای مارا راہ آنانکہ بفضل خود انعام کردہ بر ایشان نعمت
نبوت و رسالت و ولایت و یقینیت و صدیقیت و شہادت و صلاحیت و ایمان کامل یا راہ بنما
راہ آنہا کہ اہل قرب اند و بکمال نعمت ظاہر کہ قبول شریعت ست و بکمال نعمت باطن کہ
اطلاع بر اسرار حقیقت ست ایشان را معزز و مکرم ساختہ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ نہ راہ آن کسانیکہ
ختم گرفتہ بر ایشان یعنی قبل از وجود بمعرض غضب تو در آمدہ اند و بدان سبب بر کفر اقدام
نمودہ یا راہ جہودان را کہ بسبب تمرد و معاندہ و مکابرہ و قتل انبیا و تحریف کتب بر ایشان ختم گرفتہ
وَلَا الضَّالِّينَ و نہ راہ گمراہان یعنی کسانیکہ بعد از وجود در طرق مختلفہ و سبل منحرفہ افتادہ اند
یا راہ ترسایان کہ بواسطہ افراط در شان مسیح و تفریط در باب حبیب خدا علیہما الصلوٰۃ
والسلام گمراہ گشتند آمِينَ دعاست یعنی چنین باد و داخل کلام الٰہی نیست فقط **قولہ
تعالیٰ** وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ
ترجمہ و از بدی حاسد چون حسد کند ابتدا میکنم بنام خدای بخشایندہ مہربان بگوای
محمد پناہ میگیرم بہ پروردگار آدمیان و این استعاذہ ست بہ پروردگار افراد نوع انسان کہ انسان
در ظاہر و باطن باشجار تربیت فرمودہ و مالکیت و تصرف تام بر ہمہ انسان از عرب و عجم و مسلم
و کافر و زن و مرد بجمیع وجوہ دارد و معبود بحق ست برای ہمہ چہ ہر کہ از الوہیت وی سر باز زد گرفتار
اصناف عذاب تا ابد الآباد گشت **قولہ تعالیٰ** مَلِكِ النَّاسِ إِلَٰهِ النَّاسِ مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ
الْخَنَّاسِ الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ **ترجمہ** پادشاہ مردمان

جائز نیست روایت آن بالمعنی و معین ست خواندن آن در نماز ۵ ثواب هر حرفی ازان بده
ست ۶ ممنوع ست بیع آن در روایتی از احمد نامیده شد پاره ازان بسوره و آیه و احادیث
قدسیه و دیگر کتب الهیه را این اوصاف ثابت نیست انتهی و نیز قرآن اختصاص دارد بسماع
از جبرئیل و حدیث از قبیل الهام ست یا مسموع بواسطه **تفسیر سورهٔ فاتحه و سورهٔ**
ناس اَعُوْذُ بِاللّٰهِ پناه میگیرم و التجا مینمایم بمعبود بحق و خداوند مطلق مِنَ الشَّیْطٰنِ الرَّجِیْمِ
از شر و وسوسهٔ دیو فریبندهٔ سرکش یا دور مانده از رحمت بخشش بازانده شده از ریاض
جنان یا رمیده گشته از طبقات آسمان بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ بسم الله بنام خدای سزای
پرستش الرَّحْمٰنِ نیک بخشنده بر خلق بوجود و حیات الرَّحِیْمِ بخشاینده بر ایشان بقای
و محافظت از آفات و بلیات اَلْحَمْدُ هر ثنای و آفرینی که از ازل تا ابد موجود و معلوم بود
و هست و خواهد بود جملهٔ آن بتمام و کمال لِلّٰهِ مر خدای را که مسمی و موصوف ست بهمه
اسما و صفات کمالیه و جلالیه رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ آفریننده و پرورنده و دارنده و تربیت کننده و سازنده
کار همه عالمیان از ملائکه و جن و انس و وحوش و طیور و سباع و حیوانات آبی و جز آن
الرَّحْمٰنِ بخشندهٔ وجود بار دیگر در آخرت بعد از فنای جهانیان الرَّحِیْمِ بخشاینده
دیگر بار برافت و رحمت بر مومنان و در آوردن ایشان به بهشت و در امن و امان مٰلِكِ
یَوْمِ الدِّیْنِ خداوند روز جزا یا متصرف دران روز بهر چه خواهد بکند یا حافظ
اعمال بندگان تا در دادن و ستدن نامه ها غلط نشود بحق حکم کند یا جزا دهنده بروز
پاداش اِیَّاكَ نَعْبُدُ ترا می پرستیم و بس که غیر تو مستحق عبادت نیست وَاِیَّاكَ
نَسْتَعِیْنُ و خاص از تو یاری میخواهیم در پرستش تو و انجاح سائر حوائج و مهمات
اِهْدِنَا ما را راه نمای الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ راهی در اقوال و افعال و اخلاق که آن
راه متوسط بود میان افراط و تفریط و غلو و تقصیر یا ثابت دار ما را براه مستقیم که دین
اسلام ست و سنت سید انام علیه الصلوة والسلام و حضرت قطب العارفین

وسبع مثانی ست وبسم اللہ الرحمن الرحیم یکی ایات آنست ومسلم از انس
بن مالک روایت کردہ در حالیکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم درمیان
ما نشستہ بودند سر برداشتہ تبسم کردہ فرمود کہ نازل شد بر من اکنون سورتی پس
خواند بسم اللہ الرحمن الرحیم انا اعطیناک الکوثر الحدیث پس ازین احادیث بتواتر معنوی ظاہر
میگردد کہ بسم اللہ الرحمن الرحیم نزول آن در اوائل ہمہ سور بودہ وبودن آن از قرآن مجید بی شک
وشبہ ثابت ست **سوال** امام فخر الدین رازی از بعضی کتب نقل کردہ کہ عبد اللہ بن مسعود انکار
میداشت بودن سورۂ فاتحہ ومعوذتین را از قرآن پس تمام قرآن چگونہ متواتر باشد **جواب**
این انکار صحیح نیست وتصریح کردہ بعدم صحت آن قاضی ابوبکر باقلانی آری عدم کتابت آن
در مصحف ابن مسعود صحیح ست ومنشاء آن چنان گفتہ اند کہ نزد وی در کتابت شرط بود کہ مامور
باشد بر کتابت از نبی صلی اللہ علیہ وسلم واین نزد وی درین سور ثابت نبود وامام نووی در شرح
مہذب گفتہ اجماع دارند مسلمین بر آنکہ سورۂ فاتحہ ومعوذتین از قرآن ست ومنکر آن کافر اما آنچہ
از ابن مسعود نقل میکنند باطل وغیر صحیح ست وابن خدیمہ گفتہ این کذب ست وموضوع صحیح
در آن قرأت عاصم ست از زرار ابن مسعود ودر آن فاتحہ ومعوذتین ست وابن صلاح گفتہ در
اول امر خلاف ابن مسعود بودہ وبعد از ان در ہمان زمان بودن آنہا از قرآن بتواتر متحقق
گشت کذا ذکر السیوطی فی الاتقان ودر فتح الباری از مسلم وابن حبان بروایت عقبہ بن عامر
ذکر کردہ کہ خواند نبی صلی اللہ علیہ وسلم معوذتین را در نماز صبح وہمچنین ست نزد سعید بن منصور
از معاذ بن جبل **تنبیہ** شیخ حجر مکی در فتح المبین فی شرح الاربعین گفتہ فرق در وحی متلو
کہ قرآن ست ووحی مروی از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ روایت فرمودہ از پروردگار
خود کہ آنرا حدیث الٰہی وحدیث قدسی گویند وآن زیادہ از صد ست وجمع کرد آنہا را بعضی
علما در جزوی بچند وجہ ست ۱ قرآن متصف ست باعجاز واعجاز آن باقی ست تا روز قیامت
۲ محفوظ ست از تغییر وتبدیل ۳ حرام ست مس آن بر محدث وتلاوت آن بر جنب

بہنگام شروع مہمات ابتدا بنام لات و عزی میکردند لہذا ایزد تقدس و تعالی مر بندگان را تعلیم
داد کہ ابتدا باسم پاک او تعالی کنند فائدہ بشنو مالکیہ انکار بودن بسم اللہ از قرآن میکنند و میگویند کہ
بسم اللہ در اوائل سور متواتر نیست پس از قرآن نباشد و قائلین ببودن ان از قرآن میگویند کہ تواتر
نیز مختلف میباشد بحسب علم و اطلاع جماعتی بجماعتی و وقتی بوقتی و کفایت میکند در تواتر بسم اللہ
اثبات آن در مصاحف صحابہ و من بعدہم بخط مصحف با وصف مبالغہ ایشان در موضع کتابت
انچہ از قرآن نیست مثل اسماء سور و عدد آیات امام احمد و ابو داود و حاکم از ام سلمہ رض روایت کردند
کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم میخواند بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ رب العالمین الحدیث و شمار کرد در ان
بسم اللہ الرحمن الرحیم را آیۃ و شمار نکرد انعمت علیہم را و بیہقی و ابن مردویہ بسند حسن از ابن عباس
روایت کردہ کہ مردم غافل اند از آیتی از کتاب اللہ کہ نازل نشدہ بر دیگری سوای رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم مگر بر سلیمان بن داود بسم اللہ الرحمن الرحیم و حاکم و ابو داود و بیہقی از ابن عباس
روایت کردہ کہ مردم نمی شناختند اتمام سورہ را تا انکہ نازل میشد بسم اللہ الرحمن الرحیم
و چون نازل میشد بسم اللہ الرحمن الرحیم میدانستند کہ سورۂ سابقہ تمام شد
و اسناد آن صحیح ست بہ شرط شیخین و نزد حاکم بر اینوجہ ست کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم
چون می آمد او را جبرئیل و بسم اللہ الرحمن الرحیم میخواند میدانست کہ سورۂ
دیگر ست و اسناد آن صحیح ست و بیہقی از ابن مسعود روایت کردہ کہ فصل مابین
سورتین نمیدانستیم تا انکہ نازل میشد بسم اللہ الرحمن الرحیم و ابن خزیمہ و بیہقی بسند
صحیح روایت کردہ کہ سبع المثانی فاتحۃ الکتاب ست پس پرسیدہ شد کہ کدام ست آیہ ہفتم گفت
بسم اللہ الرحمن الرحیم و دارقطنی از علی ابن ابی طالب روایت کردہ کہ پرسیدہ شد از
سبع مثانی و فاتحۃ الکتاب گفت الحمد للہ رب العالمین گفتہ شد کہ آن شش آیہ ست
گفت بسم اللہ الرحمن الرحیم آیہ ہفتم ست و دارقطنی بسند صحیح از ابی ہریرہ روایت کردہ
کہ چون خوانند الحمد للہ رب العالمین بخوانند بسم اللہ الرحمن الرحیم کہ آن ام القرآن و ام الکتاب

وشکر وثنا بر دو قسم ست یکی بر ذات وصفات او و دوم بر آلاء ونعمای او والحمد مشتمل بر هر دو
قسم ست وعالم بر دو نوع ست یکی عالم دنیا دوم عالم عقبی ورب العالمین مشتمل بر هر دو
رحمت بر دو قسم ست یکی در دنیا دوم در آخرت ورحمن الرحیم مشتمل ست بر هر دو جزا بر دو
چیز تواند بود یکی بر طاعت دوم بر معصیت ومالک یوم الدین مشتمل ست بر هر دو چه
دین جزا ست نزد اکثر وطاعت دو قسم ست یکی عبادت دوم عبودیت ایاک نعبد مشتمل ست
بر هر دو واستعانت در دو چیز خواهند یکی بر تحصیل خیر دوم ترک شر وایاک نستعین
مشتمل ست بر هر دو وهدایت در دو چیز طلبند یکی در معرفت دوم در عبادت واهدنا مشتمل ست
بر هر دو وگمراهان دو گروه اند یکی اهل ملت دوم غیر ایشان وضالین مشتمل ست بر هر دو
عبد الله بن عباس فرموده او را سبع المثانی بنا بر آن گویند که حق تعالی او را از برای امت محمد
صلی الله علیه وسلم استثنا فرموده وغیر ایشان را نداده وبعضی دیگر گویند این سوره را سبع مثانی از آن نام کردند که
هفت آیه ست نیمه آن ثنای پروردگار ست ونیمه دیگر سوال بنده وگروهی دیگر گویند که او دو بار نازل
شد یکبار در مکه ویکبار در مدینه یعنی هفت آیه ست که دو کرة نازل شده وسورة الحمد بنا بر آن گویند که ابتدای
او بحمد ست وهر کس که شکر خدای تعالی گوید غالبا گوید الحمد لله رب العالمین واساس القرآن بنا بر آنکه ابتدا در تلاوت
بدو میکنند اما سورة الشفا والشافیه بنا بر آنکه نقل ست از رسول صلی الله علیه وآله وسلم که
این سوره را بر دست بریده خواند درست شد وبر مار گزیده خواند شفا یافت وفرمود فاتحة الکتاب
شفاء من کل داء اما سورة الصلوة جهت آن نام کردند که نماز پیش اکثر فقها بغیر این سوره
درست نباشد بقوله علیه السلام لا صلوة الا بفاتحة الکتاب اما سورة الکنز بنا بر آن
گویند که گنج معانی وحقائق تمام قرآن ست اما وافیه بنا بر آن گویند که الفاظ او وفا میکند بر جمیع معانی
قرآن بر سبیل اجمال ولقدیم بسم الله الرحمن الرحیم بر این سوره تعلیم ست مر بندگان را تا در هر یکی
از مهمات خطیره وامور جلیله ابتدا بنام حق تعالی کنند تا از برکت آن حسن سرانجام پذیرد وچنانکه حضرت
سرور عالم صلی الله علیه وآله وسلم فرموده کل امر ذی بال لم یبدأ فیه ببسم الله فهو ابتر وچون مشرکان

وشکر وثنا وتسبیح وتقدیس پس انچه در تمام قرآن ست در کلمهٔ **الحمد** مندرج ست وانچه در تمام قرآن
ست از صفات جلال ونعوت کمال وبیان ربوبیت وذکر الوهیت در کلمهٔ **الله رب**
مندرج ست وجمله انچه در قرآن ست از ذکر آسمان وزمین وجن وانس ووحوش وطیور وانبیا و
اولیا واشقیا وسعدا وسایر مصنوعات در کلمهٔ **عالمین** مضمر ست وجمیع انچه در قرآن ست از
بیان ارزاق وانعام واحسان وتربیت واکرام بندگان در کلمهٔ **الرحمن** مستتر ست وجمله
انچه در تمام قرآن ست از وسعت رحمت وعفو گناهان در کلمهٔ **الرحیم** مندرج ست وهمه انچه در قرآن
ست از اثبات قدرت وعظمت وبقا وسرمدیت حق وتنزیه او از شرکا واضداد در کلمهٔ **مالک** مندرج
ست وجمیع انچه در قرآن آمده از ذکر قیامت ونعم کرامت واحوال بهشت ودرجات اهل بهشت
وشدائد دوزخ وحساب ومیزان وصراط وغیر آن در کلمهٔ **یوم الدین** مسطور ست وتمامی انچه در
قرآن ست از احوال عبادت وکیفیت آن از نماز وروزه وزکوة وحج وغیر آن در **ایاک نعبد**
محتوی ست وجمیع انچه قرآن مشتمل ست بران از ذکر استعانت وتوکل وطلب نصرت و
فتح وامثال آن در **ایاک نستعین** مضمر ست وهمه انچه در قرآن آمده از هدایت وتوفیق وتفویض
ودعا وسوال والتجا وابتهال در **اهدنا** مستتر ست وهرچه در قرآن آمده از بیان حلال وحرام
وشرائع واحکام از امر ونهی در **صراط المستقیم** مندرج ست وهرچه در قرآن ست
از احوال سعدا وکیفیت طریق وسیر ایشان وسبب نجات ورفع درجات هر یک در
صراط الذین انعمت علیهم مضمر وهرچه در قرآن آمده از احوال بنی اسرائیل وقصص
واخبار ایشان از کفران نعمت وتکذیب انبیا وقتل ایشان واصرار بر تباهی وتوجه بر تباهی وعذاب
وغضب حق بر ایشان در **غیر المغضوب علیهم** محتوی ست وهرچه در تمام قرآن ست از احوال
سایر مشرکان وگمراهان وغیر آن در کلمهٔ **ضالین** مندرج ست **وسبع المثانی** جهت آن
نام کردند که هفت آیه ست مشتمل بر مثانی چه اسما وصفات حق سبحانه تعالی دو قسم اند یکی
آنکه دلالت میکند بر رحمت **دوم** بر رافت اده وبسم الله الرحمن الرحیم مشتمل بر دو قسم است

علی بصیرۃ سیزدہم و چہاردہم شفا و رحمۃ چنانکہ فرمودہ وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ
مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ پانزدہم مبارک چنانکہ فرمودہ كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ
شانزدہم نور چنانکہ فرمودہ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي ہفتدہم حق چنانکہ فرمودہ قُلِ
الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ ہیجدہم مبین چنانکہ فرمودہ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ نوزدہم مہیمن چنانکہ
فرمودہ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ بستم مجید چنانکہ فرمودہ وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ بست و یکم کریم چنانکہ
فرمودہ وَإِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ بست و دوم عظیم چنانکہ فرمودہ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ
الْعَظِيمَ بست و سوم حکیم چنانکہ فرمودہ يٰسٓ وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ بست و چہارم
عزیز چنانکہ فرمودہ وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ بست و پنجم علی چنانکہ فرمودہ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ
حَكِيمٌ بست و ششم امام چنانکہ فرمودہ فِي إِمَامٍ مُبِينٍ بست و ہفتم محدث
چنانکہ فرمودہ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ بست و ہشتم و بست و نہم متشابہ
و مثانی چنانکہ فرمودہ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ سی ام عجب چنانکہ فرمودہ قَالُوا سَمِعْنَا
قُرْآنًا عَجَبًا سی و یکم و سی و دوم بشیر و نذیر چنانکہ فرمودہ بَشِيرًا وَنَذِيرًا
فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ **فصل پنجم** امتیاز میان تفسیر و تاویل **بشنو** جمعی گویند تفسیر کشف معانی
ظاہر قرآنست و تاویل کشف معانی باطن آن و بعضی دیگر گویند ہرچہ ادراک بشر در معانی و
حقائق آن رسد آنرا تفسیر خوانند و ہرچہ کہ عقل انسانی بدریافت آن نرسد آنرا تاویل گویند
و ازینجاست کہ فرمودہ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ و نگفت وَمَا يَعْلَمُ تَفْسِيرَهُ إِلَّا اللَّهُ **فصل ششم**
در بیان سورۂ فاتحہ **بشنو** کہ سورۂ فاتحہ را دہ نام ست **اول** فاتحہ **دوم** ام القرآن
سوم سبع المثانی **چہارم** سورۃ الحمد **پنجم** اساس القرآن **ششم** سورۃ الشفا **ہفتم** سورۃ الشافیہ
ہشتم سورۃ الصلوٰۃ **نہم** سورۃ الکنز **دہم** سورۃ الوافیہ **فاتحہ** بنابر آنکہ افتتاح قرآن بدوست
و ابتدا القرآن در نماز بدوست **ام القرآن** بجہت آنکہ آنچہ در تمام قرآن بتفصیل ست درین سورہ باجمال
آمدہ و درین شک نیست کہ اجمال را پیش از تفصیل بیان کنند از تمام تحمید و تمجید و تہلیل و تکبیر

سماء دنیا ای کرام کاتبین آنرا در بست شب منجم ساختند پس جبرئیل آنرا بجا بجا در تمام
ایام نبوت با نحضرت صلی الله علیه وسلم رسانید اما انکه نزول بسماء دنیا قبل نبوت
بوده یا بعد آن ابو شامه در وجه اول را اختیار نموده و سیوطی در اتقان ثانی را و عدم
انزال یکباره بجهت آن بوده که در هر باره پیامی تازه و یا فرشته ملاقاتی جدید حاصل
آید و نزول منسوخ مقدم بود بر نزول ناسخ و بسبب امی بودن انحضرت را صلی الله علیه وسلم
اخذ و تلقی بسهولیت دست دهد و صحابه را احکام شدیده بعد خفیفه پیش آید و جواب هر سائلی
در هر قائلی بعد سوال و قول وی رو دهد دوم آنکه هر سال در ماه رمضان بلیلة القدر بقدر
آن سال از لوح محفوظ بسماء دنیا نازل میشد و از ان در تمام سال بحسب واقعات بجا بجا
نزول می یافت و همین ست قول مقاتل بن حبان و حلیمی قول سوم انکه ابتدای نزول
در ماه رمضان بلیلة القدر بود و بعد از ان بتدریج نازل میشد قول چهارم انکه مراد از نزول
حکم بفرضیت صوم ماه رمضانست و همین ست قول مجاهد و تائید میکند قول اول را انچه نزد
امام احمد و بیهقی از واثله بن اسقع آمده که نبی صلی الله علیه وسلم فرمود نازل شد صحف ابراهیم
در اول ماه رمضان و توریت در ششم و انجیل در سیزدهم و زبور در هیجدهم و قرآن در بست و
چهارم رمضان فصل چهارم در بیان اسامی قرآن مجید بشنو حق تعالی این کتاب مستطاب
را بسی و دو نام یاد کرده اول قرآن چنانکه فرموده اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ قُرْاٰنًا عَرَبِیًّا دوم فرقان
چنانکه فرموده تَبَارَكَ الَّذِیْ نَزَّلَ الْفُرْقَانَ سوم ذکر چنانکه فرموده اَنْزَلْنَا اِلَیْكَ الذِّكْرَ
چهارم کتاب چنانکه فرموده الٓمّٓ ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَیْبَ فِیْهِ پنجم روح چنانکه
فرموده وَكَذٰلِكَ اَوْحَیْنَا اِلَیْكَ رُوْحًا مِّنْ اَمْرِنَا ششم بیان چنانکه فرموده هٰذَا بَیَانٌ
لِّلنَّاسِ هفتم هدی هشتم موعظه چنانکه فرموده وَهُدًی وَّمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِیْنَ نهم تبیان چنانکه
فرموده تِبْیَانًا لِّكُلِّ شَیْءٍ دهم بلاغ چنانکه فرموده هٰذَا بَلٰغٌ لِّلنَّاسِ یازدهم
بصائر چنانکه فرموده هٰذَا بَصَائِرُ مِنْ رَّبِّكُمْ دوازدهم بصیر چنانکه فرموده اُدْعُوْا اِلَی اللّٰهِ

تا هر کسی بران ایکنه دم گیرد براحت تمام تلاوت بانجام رساند **اصل دوم تعداد سور قرآن و آیات آن** نزد ائمهٔ اهلبیت علیهم السلام یکصد و دوازده سورت است چه والضحی والم نشرح در پیش آن حکم یک سورة دارد و همچنین سورهٔ فیل ولایلاف نیز در حکم یک سورة ست و شش هزار و دو صد و سی و شش آیة و بتحقیق حمزه کوفی و کسائی کوفی که از اعاظم قاریان بوده اند همین ست **آیات مکی** شش هزار و دو صد و دوازده **آیات مدنی** شش هزار و دو صد و چهارده **اصل سوم** تعداد کتب سماویه و اوقات نزول هر یک ازان از ابو ذر رضی الله عنه روایت ست که رسول صلوات الله علیه فرمود که حق تعالی صد و چهار کتاب بانبیا علیهم السلام فرستاده از آنجمله ده بآدم علیه السلام و پنجاه به شیث علیه السلام و سی بادریس علیه السلام و ده بابراهیم علیه السلام و توریت بموسی علیه السلام و زبور بداود علیه السلام و انجیل به عیسی علیه السلام و فرقان بمن فرستاده و بروایت دیگر چنان ست که بست و یک کتاب بآدم علیه السلام و بست و نه به شیث علیه السلام و سی بادریس علیه السلام و ده بابراهیم علیه السلام و ده بموسی علیه السلام و این مجموع را صحف خوانند و بعد ازان توریت و زبور و انجیل و فرقان فرستاده و جمیع کتب به شهر رمضان نازل شده صحف در شب اول رمضان و توریت بعد از شب ششم و زبور بعد شب دوازدهم و انجیل بعد از شب هیزدهم و فرقان تمام و کمال در شب قدر بآسمان دنیا نازل شده و جبرئیل علیه السلام به پیغمبر علیه الصلوة والسلام میرسانید تا تمام قرآن بمدت بست و سه سال بعد بعثت بتفریق بدنیا نازل شد بعضی ازان قبل و بعضی بعد هجرت و اشهر و اصح و اقوی درین باره آنکه مراد از انزال در کریمتین انزال تمام قرآن از لوح محفوظ به سماء دنیا در بیت العزة که در ان آسمان ست چنانکه نزد حاکم و بیهقی و نسائی و طبرانی و ابن ابی شیبه وغیره بطرق متعدده بالفاظ متقاربه از ابن عباس آمده و نزد ابن ابی حاتم از ابن عباس باین لفظ ست که از لوح محفوظ بسماء دنیا یکبارگی جملةً واحدةً نازل شده و ملائکه سکان

نموده تدوین کتب درین باب نمودند جزاهم الله خیر امردم این زمان با اینهمه غلط ها میکنند اگر
اینهمه نبودی خواندن قرآن باقی نماندی **اقسام وقف** چهارست **یکی** وقف تام وآن جائیست
که کلمهٔ موقوف علیه را بما بعد تعلق لفظی ومعنوی هیچ نبود مثل وقف بر هُمُ الْمُفْلِحُونَ ومانند
آن که وقف براین مواضع وابتدا از اِنَّ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا ومانند آن جائز واولی است **دوم**
وقف کافی وآن جائیست که موقوف علیه را بما بعد خود تعلق معنوی باقی بود مانند بر لَا رَیْبَ فِیْهِ
وبر یُنْفِقُوْنَ که بر مثل اینها وقف جائز وابتدا از هُدًی لِّلْمُتَّقِیْنَ والَّذِیْنَ یُؤْمِنُوْنَ مانند آن نیز جائز
ست اما اولی نیست **سوم** وقف حسن وآن جائیست که تعلق لفظی بموجود بود اگرچه معنوی نبود
مثل اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ که اگر وقف باینجا کند جائزست ومعنی مفهوم میشود اما بعد وقف بران ابتدا از
رَبِّ الْعَالَمِیْنَ کردن احسن نیست که صفت لِلّٰهِ ست مگر که بر مثل اینچنین جا آیة بود زیرا که وقف
بر آیه سنت ست چنانچه در حدیث ام سلمه رضی الله عنها آمده ست که رسول علیه السلام سورهٔ
فاتحه میخواند وبر هر آیه وقف میکرد واین وقف را صالح ومفهوم نیز نامند وبعضی علما مفهوم و
صالح را سوای این گفته شش قسم شمرده اند اما مختار علامهٔ جزری همین چهار اند **چهارم** وقف
قبیح وآن جائیست که موقوف علیه را بما بعد خود تعلق لفظی ومعنوی هر دو باشد همچو وقف میان
مضاف ومضاف الیه وفعل وفاعل ومانند آن مثل وقف بر مَالِكِ وابتدا از یَوْمِ الدِّیْنِ واین
جائز نیست واگر بسبب قطع نفس در این چنین جا وقف اضطراری حاصل آید اعاده کردن احسن ست
واقبح ازین وقف بر جائیست که معنی تغیر یابد یا کلمهٔ کفر حاصل آید مثل وقف بر قَالُوْا وابتدا از اِنَّ اللّٰهَ فَقِیْرٌ
واین را وقف کفران گویند اگر دانسته وقف کنند آثم میشود ومحققان تصریح کرده اند که هیچ جا وقفی واجب نیست
در همهٔ قرآن تا بترک آن گنهگار گردد وکدام جا حرام نیست که بفعل آن عاصی شود پس قاری میان وقف ووصل
مختارست وانجام قراءت بی وقف از احدی ممکن نیست چه هر جا که دم منقطع شود همان جا وقف حاصل آید
ومراد از وقف همین انقطاع کلمتین بدم گرفتن ست واگر قطع کند ودم نگیرد انرا سکته نامند ومحال ست که
عوام مسلمین از مواضع وقف مطلع باشند لهذا علماء رحمهم الله بر مواضع لائق وقف کردن علامتها مقرر کرده اند

بر لسان قریش نویسند که قرآن نازل بلغت قریش ست پس پنج یا هفت مصحف نویسانیده یکی بمکه و
یکی بمدینه و یکی بشام و یکی بکوفه و یکی بیمن و یکی بهجرین و یکی ببصره فرستاد و امر او خود در هر مکان
حکم کرد تا هر که قرآن نقل کند ازین مصاحف کند و هر چه مخالف این باشد بسوزند و این در سال بست
و پنجم از هجرت بوده ست **فصل سوم** مشتمل بر سه اصل **اصل اول** بیان کلمات و حروف و نقاط کلمات
هفتاد و شش هزار و چهار صد و سی حروف سه لک و بست و یک هزار و یکصد و هشتاد و از آنجمله
الف چهل و هشت هزار و هشت صد و هفتاد و دو و **با** یازده هزار چهار صد و بست و دو و **تا** ده هزار
و یکصد و نود و نه **ثا** یکهزار و دو صد و هفتاد و شش **جیم** سه هزار و دو صد و هفتاد و سه **حا** سه هزار و نه
صد و هفتاد و سه **خا** دو هزار و چهار صد و شانزده **دال** پنجهزار و شش صد و چهل و دو **ذال** چهار
هزار و شش صد و نود و هفت **را** یازده هزار و هفت صد و نود و سه **زا** یکهزار و پانصد و نود **سین** پنجهزار
و هشت صد و نود و یک **شین** دو هزار و دو صد و پنجاه و سه **صاد** دو هزار و سیزده **ضاد** یکهزار و شش
صد و هفت **طا** یکهزار و دو صد و هفتاد و چهار **ظا** هشت صد و چهل و دو **عین** نه هزار و دو صد و بست
غین دو هزار و دو صد و هشت **فا** هشت هزار و چهار صد و نود و نه **قاف** شش هزار و هشتصد
و سیزده **کاف** نه هزار و پانصد و بست **لام** سی و سه هزار و چهار صد و سی و دو **میم** بست و شش هزار و پانصد
سی و پنج **نون** بست و شش هزار و پانصد و شصت **واو** بست و پنجهزار و پانصد و سی و شش **ها** نوزده
هزار و هفتاد و یا بست و پنجهزار و نهصد و نوزده **فتحات** پنجاه و سه هزار و دو صد و چهل و سه
ضمات هشت هزار و هشتصد و چهار **کسرات** سی و نه هزار و پانصد و هشتاد و دو **نقاط** یک
لک و پنجهزار و ششصد و هشتاد و یک **مدات** یک هزار و هفتصد و هفتاد و یک **تشدیدات** یکهزار و دو صد
و پنجاه و سه بشنو در مصحف امام نقط و اعراب و علامات وقوف مکتوب نبوده زیرا که اصحاب در آن وقت
محتاج باین چیزها نبودند و قرآن را یاد میداشتند که زبان ایشان بوده ست اما بعد ایشان که
اسلام انتشار یافت و قرآن بمردم هر نوع رسید ایشان را خواندن قرآن بی اعراب بدرستی
ممکن نبود و علم بمواضع وقف نداشتند لهذا علماء سلف اعراب هم مقرر کرده و مواضع وقف بیان

عبادات ست واجرهای آن از آیه وحدیث واجماع امت ثابت ست موقوف بر نوشتن قرآن ست
لهذا صحابهٔ کرام رضی الله عنهم بالهام ربانی بتدبی این امر شده وآنرا اهم دانسته قرآن را نوشته
بین الدفتین جمع کرده اند تا از ذهاب وتبدیل محفوظ ماند وعامهٔ مسلمین را تلاوتش بآسانی میسر
آید پس نوشتن قرآن از جملهٔ عبادات واهم مهمات باشد زیراکه اگر از ابتدای اسلام تا اینوقت کتابت
آن شائع نشدی وجود قرآن های بیشمار در عالم حاصل نیامدی وبسیاری از تلاوت آن
وجمعی عمل بران وفهم معنی واسرار آن بی بهره ماندندی پس کاتب آنرا اتباع رسم خط امام که عبارت
از مصحف عثمانی ست برخود واجب باید شمرد تا اجر بی فساد حاصل آید ونویسنده بی رسم گنهگار میشود بنابر
خلاف اجماع صحابه زیراکه مخالفت اجماع بل اتفاق ایشان نزد جمیع اهل حق حرام ست چنانچه
شیخ شرف الدین حجاوی حنبلی در کتاب خود اقناع ودیگر فقهای مذاهب گفته اند بحرم مخالفت
خط عثمان رضی الله عنه فی واو ویا والف وغیر ذلک نصا ونزد جمعی از علما این ترتیب سورت ها
از رسول صلی الله علیه وسلم ست ودر عرضهٔ اخیره آنحضرت با جبرئیل بهمین ترتیب قرات کرده وفرموده
علیکم بالعرضة الاخیرة ودر حدیث بخاری آمده ست که چون قرا صحابه در یمامه شهید شدند عمر
رضی الله عنه بالهام الهی نزد ابوبکر رضی الله عنه آمده گفت که خوف ذهاب قرآن ست یک جا جمع
باید کرد صدیق گفت چیزیکه در عهد پیغمبر نشده ست من نکنم وعمر تکرار میکرد تا که صدیق بآن هم ملهم شد
وصدیق زید ابن ثابت را گفت که تو کاتب بودهٔ قرآن را یکجا جمع کن زید نیز مثل صدیق جواب داد
تا وی نیز ملهم شد پس زید قرآن را از رقاع وعسب وصدور رجال جمع کرده فراهم آورده صحیفه
ها ساخت پس آن صحف نزد صدیق رض بودند وبعد وفات صدیق رض نزد عمر رض می ماندند وبعد عمر رض نزد
حفصه دختر او بودند ودر حدیث دیگر از بخاری ست که حذیفه بعد فتح ارمینیه وآذربائیجان نزد
نزد عثمان رضی الله عنه آمده گفت که مردم در قرآن بسیار اختلاف پیدا کرده اند تدارک باید کرد
پس عثمان رض آن صحیفه را از حفصه طلب داشته زید وغیره را امر کرد تا آنرا در مصاحف بین الدفتین
جمع کردند وامر کرد تا اگر در هیئت کلمه در میان قریش وغیر ایشان اختلاف افتد آن کلمه را

وعقبی واین حاصل نمیشود مگر از تفسیر قرآن که افضل علوم دینیه ست شروط و آداب مفسرین
طالب تفسیر کلام الهی را واجب ست که اولاً از کلام الهی جوید زیرا که الله تعالی در بعضی مواضع باجمال
گفته و در دیگر جا بتفصیل آن پرداخته و در بعضی مواضع باختصار و ایجاز کار فرموده و دیگر جا بشرح
و بسط آن در ساخته و اگر از کلام الهی بمقصد خود نرسد در کلام نبوی تفحص و تجسس آن نماید و اگر
درین نیز مطلوب دستیاب نشود رجوع نماید بانچه از صحابه و تابعین ماثور ست که بسبب قرب زمان
و واقفیت لسان انچه ایشان فهمیده اند دیگری را متصور نیست و مفسر را لازم ست که در این علوم مهارتی
کامله داشته باشد ۱ علم لغت که بآن معانی وضعیهٔ مفردات عربیه شناسد ۲ علم تصریف که بآن
معانی صیغ و صور مفردات معلوم کند ۳ علم اشتقاق که بآن بر فرق میان مواد مفردات
آگاه شود ۴ علم نحو که بآن اختلافات فحاوی تراکیب بداند ۵ علم معانی که بآن بخواص تراکیب کلام
عربی مطلع شود ۶ علم بیان که بآن اختلاف طرق واضح و واضح در دلالات بر مقاصد شناسد ۷
علم بدیع که از آن بوجوه محاسن زائده آشنا باشد و این علوم سبعه از علوم ادبیه ست ۸ علم قرأت
که از آن بر اختلاف قرأت آگاه شده اتفاق و اختلاف فحاوی بفهمد ۹ علم اصول دین که از آن
بر انچه بجناب او سبحانه و انبیا و ملائکه و کتب الهیه و تفاصیل مبدء و معاد میسر اطلاع گرفته آیات کلام
ربانی را حمل بر آن نماید ۱۰ علم اصول فقه که از آن قوانین استنباطات در گرفته برعایت آنها کاربند
شود ۱۱ علم اسباب نزول که بسا از آیات بدون وقوف بر سبب نزول آن عقل پذیر نیست ۱۲
علم محکم و متشابه و منسوخ و ناسخ که بآگاهی از آن در گرداب خطا نیفتد ۱۳ علم احادیث نبویه و سیر
مصطفویه و تواریخ و قصص انبیای سابقین و آثار و اخبار صحابه و من بعدهم خصوصاً انچه تعلق به
تفسیر کلمات الهیه دارد که اکثر طالب را حمد و معاون بر حصول مطلوب خواهند شد ۱۴ علم فقه که اطلاع
باستنباطات مجتهدین اولین مفید خواهد گشت پس این علوم بمنزلهٔ آلات و مبادی علم تفسیر ست هر که بدون
مهارت در آنها تفسیر نماید گویا تفسیر رای خود نموده که از آن نهی آمده و تفسیر وی از حیز اعتبار ساقط ست
اگرچه اتفاقاً اقرب بصواب بود فصل دوم علم رسم خط قرآن از جهت آنکه تلاوت قرآن که از احاطم

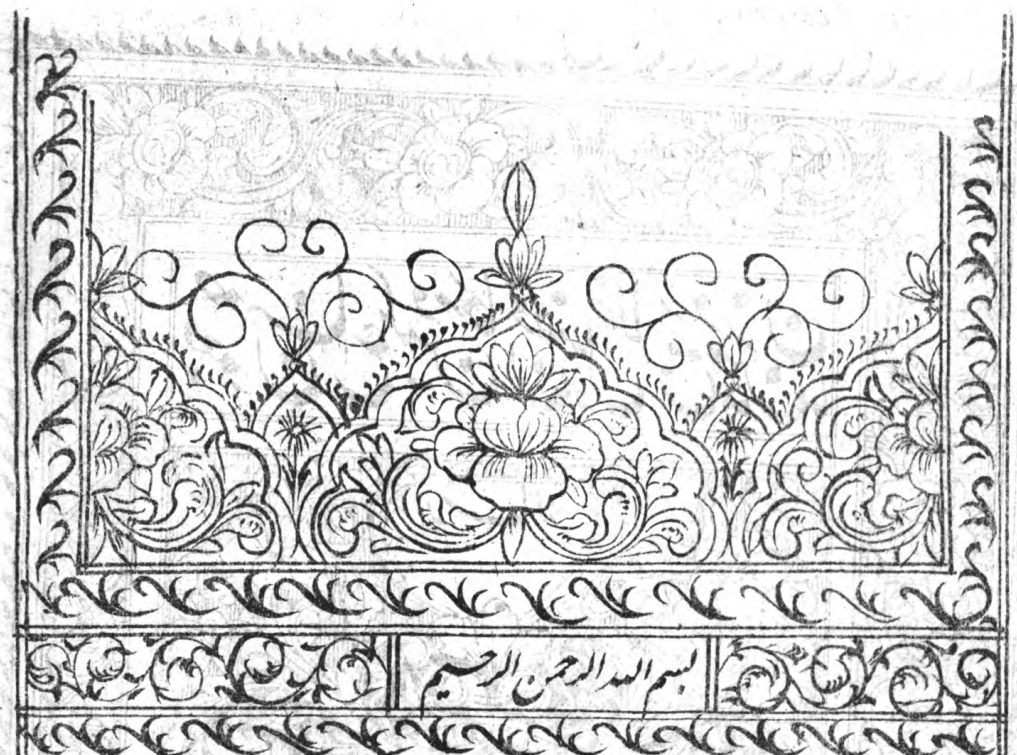

بسم الله الرحمن الرحیم

تفسیر حمد الله اکبر تقریر نعت خیر البشر و تقریر نعت خیر البشر تفسیر حمد الله اکبر ست و بنظر بصیرت نه آن
کار ملک ست نه این کار بشر لهذا این بدترین ذریات ابو البشر ای انسان محمد عثمان عفی عنه
ازان درگذر کرده به تشریح ما هو المرام می پردازد که اگرچه علم تفسیر بحریست ناپیدا کنار و عمانیست
معدوم الگذار اما این خاکسار برای استحصال ثواب بعض اصول تفسیر و رموز سماوی کتاب را از تفسیرات بحر مواج
و نظم الجواهر و تفسیر رؤفی و تفسیر مصطفوی و تفسیر حسینی اخذ نموده موسوم بمیزان الفرقان ساخته
محتوی بر یک مقدمه و شش فصل ساختم مقدمه در تعریف تفسیر بشنو علم تفسیر معرفت مدلولات
الفاظ قرآن مجید و فحاوی آیات فرقان حمید را نامند فصل اول در شرف علم تفسیر و شروط و آداب مفسرین
بشنو شرف هر علم بر علم دیگر بسه وجه میباشد اول شرف موضوع آن دوم فضیلت غایت آن سوم کثرت
حاجت بان و این هر سه وجوه را علم تفسیر مستجمع ست زیرا که موضوع آن کلام الهی ست من حیث النظم و المعنی
منزل به سرور انبیا صلی الله علیه و سلم که معدن جمیع معانی الکونین ست و غایت آن خوض با یمان و تصدیق بوجود
و وجوه حدث ایزد منان ست و کثرت حاجت بان بر ظاهر ست که حکام عالم محتاج بقرآن در فصل
خصومات فیمابین بندگان الهی محتاج اند در عمل بر طبق آن برای نجات از عذاب و نکال دنیا

Meezanulpurkan

بعون صناع یکین و مکافضل خلاق روزین ماین

رسالهٔ

میزان الفرقان

مقام لکهنو

در مطبع نامی منشی نولکشور بطبع رسید مزمقبول جهانیان شد

Mīzān al-furqān.

Muḥammad 'Uthmān Khān
called Ḳais.

1874.

~~49 C 13~~

Indian Institute, Oxford.

The Lucknow Sparks Library.

Presented

by

Munshi Newul Kishore.

49 C 132